

Мәриям АСАНОВА

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

В данной статье рассмотрены некоторые аспекты исследования психологических и языковых особенностей общетюркских пословиц и поговорок

Bu makalede Türk halkları atasözleri psikolojik ve dil özellikleri yönünden incelenmesinin bazı yöntemleri ele alınmıştır

Мақал-мәтел – халықтың ғасырлар бойы жинақталған ойының философиялық түйіні. Әрбір мақалдың этимологиясында талай-талай өмірлік тәжірибе жатыр. Міне, осындай аса бай рухани қазынаны бүгінде көптеген ғалымдар жинақтап, зерттеуде. Кейбір ғалымдар мақал-мәтелдерді тілдік жағынан зерттесе, кейбіреулері мағыналық жағынан, тағы басқалары психологиялық тұрғыдан зерттейді.

Мақалдарды психологиялық тұрғыдан зерттеу біздің кемшін тұстарымыздың бірі болып саналады. ММ-ді психологиялық тұрғыда қарастырып, зерттесек біріншіден, негізгі тақырыптың қоғам мәдениетімен сәйкестігін көрсетер едік. Екіншіден, кез келген әдебиетке қарағанда ауыз әдебиеті зерттеушілері де, психолог және педагогтар да мақал-мәтелдердің психологиялық тұрғыдан адам өмірінде өте маңызды рөл атқаратындығын сөзсіз айтар еді.

Адамның дамуы (балалық, жасөспірімдік, кәрілік), қарым-қатынас, тәлім-тәрбие негіздері, символдық сөздерді түсіну, түс көру, қоғам, адамгершілік, қорқу, жақсылық, жамандық сияқты ұғымдар жалпы түркі елдері мақал-мәтелдерінің психологиялық негіздері болып саналады.

Жалпы әлемдік филологияда, түркітануда мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, афоризмдер, фразеологизмдер бір-бірімен сабақтас, өзіндік айырмашылықтарымен қатар, ортақ ерекшеліктерге де ие тілдік тұлғалар ретінде де қарастырылып келеді. Соңғы уақыттарда мақал-мәтелдерді (бұдан әрі қарай ММ) жинақтау, сұрыптау (мағыналық топтары жағынан), лексикалық, синтаксистік ерекшеліктерін анықтау мәселелері жөнінде бірқатар жұмыстар атқарылуда. Ол іс-шараларды атқару барысында кандидаттық, докторлық диссертациялар орындалып, ММ жинақтары, түсініктеме сөздіктері жариялана бастады. Бұл мәселеге байланысты аздықөпті жұмыстардың орындалғанына қарамастан, ММ-дердің қалыптасу, даму тарихын, олардың басқа да тілдік мәселелерін қамтыған еңбектердің қажеттігі де байқалады.

Осының айғағы ретінде тіл білімінде болсын, педагогикалық-психологиялық тұрғыда болсын ММ-ді зерттеу әлі де болса жеткіліксіз. Себебі, мақал – әр елдің психологиялық көрсеткіші, сондықтан

психологиялық тұрғыдан зерттелуі де тиіс. Сонда ғана түркі елінің рухани дүниесі болып саналған мақалдар тағы да тереңірек түсініліп, өз орнында қолданылуына септігін тигізеді.

Қай халықтың болмасын мақал-мәтелдері авторы белгісіз болып, халықтың бірнеше ғасырлар бойы жинақтаған өмір тәжірибесінен туған, кейінгі ұрпаққа сабақ болу үшін айтылған сөздер. Мақал-мәтелдің негізгі иесі болған халық даналары, өмірдегі әртүрлі әлеуметтік жағдайларда өте терең ойланып, бұл сөздерді шығарған. Мақалдар қысқа және жеңіл сөздермен өмір шындығын ашып берері дәлелденген. Қайсыбір шығармаларда өте ұзақ сипатталуы немесе бірнеше параққа жазылуы мүмкін жағдайларды бір ғана мақалмен жеткізудің өзі сыйымдылық.

Ауыз әдебиеті негізінен халықтың өмірін сипаттайды. Мақалдар да сол ғылым саласының өнімі болғандықтан, сол халықтың жағдайын, ой-санасын, философиялық көзқарастарын көрсетеді. Сонымен қатар, әлеуметтік шындықты, адамның ішкі дүниесін, сын және нәтижесін көрсетуде айрықша орын алады.

Мақал-мәтелдерді халықтың білім сапасының көрсеткіші деп те айтуға болады. «Әр халықтың білімі, қабілеті, ой-санасы мақал-мәтелдерінен көрінеді».

Мақал-мәтелдердің мағыналық қасиеттерін тереңінен зерттей отырып, оларды төмендегідей бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Әлеуметтік жағдайлардың пайда болуын көрсететін мақалдар.
2. Әлеуметтік жағдайларды көрсете отырып, содан сабақ алуға жетелейтін мақалдар.
3. Табиғат құбылыстарын сипаттайтын мақалдар.
4. Әр түрлі сынға шыдау немесе ой-тұжырымға сүйене отырып, насихат беретін мақалдар.
5. Шындықты көрсете отырып, философиялық тұрғыдан жол көрсететін мақалдар.
6. Әдет-ғұрыптарды сипаттайтын мақалдар.
7. Халықтың наным-сенімдеріне байланысты айтылған мақалдар.

Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, көңіл бөлер тұстары өте көп:

1. Мақалдар – қалыптасқан сөз тіркестері немесе сөйлемдер болып табылады. Әр мақал белгілі бір қалып ішінде тұрақты бір формада болады. Мақалдың ішіндегі сөздер алынып тасталғанымен, орнына сол мағынада болса да басқа сөздердің қолданылмайтындығы, сонымен бірге сөйлемнің құрылымы да өзгермейтіндігі аңғарылады. Өзгертілген жағдайда ол мақал болмайды.

2. Мақалдар қысқа және мағыналы. Аз сөзбен көп нәрсе айтуға болады. Мыс., **Бір тағанды мақал-мәтелдер:** *Алма ағашынан алысқа құламайды (қазақша); Пеләктин хәмәс жирақ чүшмәйду (ұйғырша); Саяқ жүрген таяқ жер (қазақша); Ұстаздан шәкірт озар.... т.б.*

3. Өлең сөз түрінде қалыптасқан ММ-дер кездеседі: *Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылар* (қазақша); *Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар* (қазақша).

4. Құрамдық ерекшелігі айқын байқалатын ММ. *Алмақтың да салмағы бар* (қазақша), *Алтын тағың болғанша, алақандай жерің болсын* (қазақша).

Екі құрамдық бөлшектен тұратын бір тағанды ММ-дер

Сезікті секіреді

Тіл тиексіз

Үш құрамдық бөлшектен тұратын бір тағанды ММ-дер

Көп тілеуі — көл

Естімеген елде көп

Төрт құрамдық бөлшектен тұратын бір тағанды ММ-дер

Көп бар жер көңілді

Жан сақтағанша, ар сақта.

5. Қос тағанды қазақ мақал-мәтелдері

Қазақша: *Судың жолын құм бөгер,*

Елдің жолын сұм бөгер.

Редифті ұйқаспен өрілген мақалдар қазақ тілінде де молынан кездеседі.

Қазақша: *Ел жерге қарап өседі,*

Құс көкке қарап өседі.

Қайта шапқан жсау жсаман,

Қайта қозған дау жсаман.

ММ-дер бойынан образдылық, бейнелілік қасиеттерді анық көруге болады. Бұл қасиеттерді, әсіресе, қос тағандылық құрылыс күшейте түседі. Олардың бойынан қайталау құбылысы жиі байқалады. Міне, осындай мысалдарға қарап отырып, кейінгі орта ғасырларда бір таған түрінде қолданылған мақалдың қазіргі уақытта қос тағанды құрылым түрінде жұмсалғандығын көреміз. Мыс., *Көсеу ұзын болса, еліг көймес «Көсеу ұзын болса, қол күймес»; Қош қылыч қынқа сыемас «Қос қылыш қынға сыймас»; Іңен іңресе боту бозлар «Інген ыңранса, бота боздар».*

6. ММ-де қолданылатын сөз шеберлігі

Мақалдар шеберлікпен айтылғандықтан адамды өзіне тартады. Қаншама жүз жылдан бері пайда болуына қарамастан өз әсерін және құнын жоғалтпаған бұл сөздер түрлі тәсілдермен жасалады.

Мақал-мәтелдерде қолданылған тәсілдерді бірнеше түрге бөліп көрсетуге болады: жай сөйлеммен жасалған мақалдар, өлең жолдарымен ұйқастырып жазылған мақалдар, жандыны жансыз нәрселерге ұқсату арқылы жасалған мақалдар, бір-біріне ұқсас сөздерді ұйқастыру арқылы жасалған мақалдар, бір-біріне қарама-қайшы болған сөздерді қолданумен жасалған мақалдар, жартылай айтылатын мақалдар т.б.

7. Екі түрлі мағына беретін мақалдар

Кейбір мақалдар жұп мағыналы болып келеді. Бұл ерекшелік ескі, көне мақалдарда да қазіргі қолданыстағы мақалдарда да кездеседі.

Мысалы, «Диқан еккенін жейді,
Жылқы тепкенін жейді».

Жоғарыда мысалда көрсетілгендей көне түркі және орта ғасырлық жазба ескерткіштер тіліндегі ММ қазіргі қазақ тілінде де қолданыста бар. Бірақ олардың бірқатары өзінің алғашқы мағыналық ерекшеліктерін сақтай отырып қолданылса, бірқатарының лексикалық, морфологиялық, жалпы синтаксистік, стилдік өзгерістер арқылы қолданылатындығы байқалады. Мұның өзі қазіргі қазақ тілінің өзіндік даму тарихының бар екендігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Йүгінеки Ахмед. Ақиқат сыйы (Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы). Баспаға дайындағандар: Ө. Құрышжанов, Б. Сағындықов. –Алматы, Ғылым, - 150 б.
3. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –Алматы: Рауан, -175 б.
4. Құрышжанұлы Ө. Ескі түркі жазба ескерткіштері. –Алматы: Қазақ мемлекеттік педагогика институты, 2001, -470 б.
5. Қайдар Ө. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі). –Алматы: Тоғанай Т, 2004, -559 б.
6. Ергөбек Қ. Қазақ мақал-мәтелдері. –Түркістан: Халықаралық қазақ-түрік университеті баспаханасы, 2004, -411 б.
7. Махмуд Кошғарий. Турк сузлар девони (Девони Луғотит турк) Уч томлик. I Т., 1960, Ташкент.

REZUME

Asanova M. (Turkistan)

SOME INVESTIGATION PROBLEMS OF PROVERBS RELATED TO TURKIC PEOPLE

In this article is considered the some problem of psychological and linguistic structure of the related proverbs in Turkic people.